

УДК 247. 3

С. А. Шаправський,*кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства Національного університету “Острозька академія”*

СИМВОЛІЧНЕ ТРАКТУВАННЯ ОКРЕМИХ ЗОБРАЖЕНЬ НА ПРАВОСЛАВНИХ МОГИЛЬНИХ НАДГРОБКАХ

У статті простежено історичні етапи розвитку одного з видів монументальної скульптури – могильних надгробків від їх появи до сьогодення. Виокремлено основні види зображень, що найчастіше зустрічаються на надгробках та проаналізовано їх значення за принципами християнської символіки.

Ключові слова: могила, надгробок, символ, смерть, традиція.

Символическая трактовка отдельных изображений на православных могильных надгробиях

В статье прослеживаются исторические этапы развития одного из видов монументальной скульптуры – могильных надгробий от их появления до сегодняшнего дня. Выделены основные виды изображений, которые чаще всего встречаются на надгробиях и проанализировано их значение по принципам христианской символики.

Ключевые слова: могила, надгробие, символ, смерть, традиция.

Symbolic interpretation of selected images for orthodox grave headstone

The article traces the historical stages of one type of monumental sculpture – burial tombs of their appearance to the present. Pointed out in the main types of images that are most often found on tombstones and the significance of the principles of Christian symbolism.

Keywords: tomb, tombstone, character death, tradition.

Проблема вивчення та збереження такого роду історичних пам’яток як могильні надгробки є досить актуальною та суспільно необхідною. Інтерес до досліджень даного характеру до сьогодні не знайшов свого повноцінного відображення. Існують лише поодинокі наукові добробки, які частково висвітлюють окремі аспекти даної тематики як на загальнодержавному так і на регіональному рівнях.

Перші публікації, присвячені меморіальним пам’яткам з’явилися в останній чверті XIX ст. На сторінках тодішніх періодичних видань

публікувалися замітки про кам'яні придорожні хрести і каплиці, козацькі надмогильні хрести та межові знаки [11].

У радянський період, внаслідок табування ряду тем дослідження творів меморіального характеру велося непослідовно і хаотично, що спричинило значну прогалину у даній тематиці. У згаданий час варто відзначити невелику за обсягом оглядову інформацію про кам'яні хрести-надгробки, яка включена у другий том шеститомної “Історії українського мистецтва” [4]. Серед публікацій згаданого періоду вирізняється актуальністю стаття А. Дороша [3], присвячена пам'ятникарській творчості народних майстрів.

Упродовж 1990-х рр. українське мистецтвознавство поповнилося кількома виданнями про надгробні пам'ятники із різних історико-етнографічних зон України. Це, зокрема, праці Ю. Лашука [6], М. Станкевич [15–16] та інші. Найвагомим внеском в опрацювання теми вітчизняного пам'ятникарства стала дослідницька діяльність М. Моздира. З появою його монографії “Українська народна меморіальна скульптура” науковий фонд збагатився новими даними стосовно генези надмогильного знака, його типології й семантики, центрів локалізації каменеобробного ремесла тощо [12].

Разом з тим, варто зазначити, що згадані вчені у своїх студіях практично не зачіпають питання символіки зображень і надписів на могильних надгробках, що є значною прогалиною у цій сфері.

Метою даної статті є дослідження появи, розвитку та поширення надгробних пам'яток як виду монументальної скульптури. Крім того, значна увага зосереджується на вивченні написів та зображень на надгробних пам'ятках з позицій християнської символіки.

Першими надгробними пам'ятниками були великі камені – менгіри, що з'явилися ще в епоху мезоліту. Менгір являв собою великий природний камінь, який був оброблений ручним способом і використовувався при створенні ритуальних огорожень, ідолів, ритуальних символів. Такі конструкції вперше з'явилися в IV–V тис. до н. е.

У стародавній Греції функцію надгробків виконували кам'яні плити, які називалися стелами (вертикально встановлений стовп). Античні надгробки залежали від соціального статусу покійного і родової приналежності. На могилах знатних, багатих правителів, а також їхніх родичів встановлювались багаті архітектурні споруди, які представляли собою справжні витвори мистецтва.

Перші повноцінні пам'ятники (тобто споруди, що несуть виключно меморіальну функцію) з'явилися у стародавньому Римі. До них відносяться кінні статуї імператорів, меморіальні арки і колони.

У середньовіччі індивідуальне поховання з видимим (і тим більше підписаним) надгробком вважалося зовсім необов’язковим. Важливіше був сам факт поховання в освяченій землі – в церкві або якомога ближче до неї. Ідеальний варіант – поховання поблизу могили святого чи мученика. Знатних людей ховали в церквах або прилеглих до них територіях. Ховали під підлогою, у стінних нішах, у спеціальних кам’яних саркофагах. Надгробний пам’ятник практично не використовувався або його заміняла плита з епітафією на античний манер. Проте, чи не єдиною формою надгробків того часу були лежачі скульптури, що символізували вічний сон і спокій, який настає після смерті. Французький дослідник Філіп Арьєс пов’язує виникнення таких статуй зі звичаєм виставляти тіла на показ протягом певного періоду часу (в залежності від регіональних традицій) [1, с. 89].

У епоху Відродження з’явився й інший вид похоронної скульптури – “Людина під час молитви”, що символізувало собою померлу особу, яка постійно присутня на богослужіннях. Ці статуї вперше мали риси портретної схожості з похованими. Більш того, для їх виготовлення нерідко використовували гіпсові посмертні маски.

Між XV і XVIII ст. склалася оригінальна модель надгробних пам’ятників середнього класу, призначена для кладовищ на відкритому повітрі. Це були кам’яні вертикальні стели з короткою епітафією і обов’язковим хрестом. Саме з кам’яних нагромаджень таких пам’ятників склалися перші французькі публічні кладовища у XVIII ст.

На початку XIX ст. набуває поширення нова форма кладовищ – “rural cemetery” (від англ. – “сільський цвинтар”). Це були невеликі за площею, огорожені та засаджені зеленню спеціальні території для поховань. З одного боку, вони створювали романтичну (у споконвічному значенні цього слова) самоту, стали місцем прогулянок та міським “temento mori”. За словами Ф. Арьєс, такі кладовища надавали “відчуття історичної наступності, вічної вкоріненості кожного члена громади у суспільстві” [1, с. 92]. Першими кладовищами такого типу були паризькі Пер-Ласкез і Маунт-Оберн, кладовища Мон Парнаса і Монмартра [5].

Згодом “rural cemetery” поступово перетворилися у “lawn cemetery” (від англ. – “цвинтарі-газон”) – великі рівні галявини, де маленькі плити ледь помітні на траві і у наш час такого роду цвинтарі є найпоширенішими у західному світі [8].

Щодо українських традицій то відомо, що у світоглядних уявленнях наших пращурів періоду Київської держави різьблені зображення посідали значне місце. Однак на поховальній обрядовості це не відби-

лося. Хоча дослідник словацької культури Р. Беднажик твердить, що давні слов'яни на могилах садили дерево або ж робили його подобу з дерева чи глини [18]. Спорудження монументальних кам'яних намогильників широко практикувалося окремими прийшлими племенами, які деякий час перебували на українських етнічних територіях.

Визначальною подією, що започаткувала нове розуміння поховального обряду і намогильного знаку, стала християнізація Київської держави. Але хрест як символ нової віри виник не одразу після її впровадження. Йому передувала дерев'яна плита із цим символом. Хрест з елементами різьби, дерев'яний, рідше кам'яний, з'явився на кладовищах приблизно у XVI ст.

Починаючи з кінця XX ст. серед українського населення спостерігається активне звернення до традиційного вшановування пам'яті предків, загиблих, померлих родичів. Це проявляється не тільки в упорядкуванні територій цвинтарів, забутих, занедбаних могил, а й і у посиленій увазі до надмогильного знаку як символу християнства. Поступово з поховальної практики зникає дерев'яний хрест, замінюючись здебільшого залізним або намогильником з каменю, переважно з граніту, мармурової крихти тощо. Дедалі більшого значення у споруджуваних пам'ятниках надається різьбі, скульптурним зображенням, стелам з портретами, символічним зображенням. Такі скульптурні або з елементами пластики намогильні пам'ятники поширені практично по всій Україні.

За змістом надгробна скульптура у свої основі ґрунтується на різноманітних символах і алегоричних образах. Умовна система знаків є складним переплетінням елементів християнської та міфологічної символіки з народними традиціями та звичаями і відлунням язичництва.

Класичні типи надгробків як піраміда, стела, колона, обеліск здавна були символами вічності та уособлення сонця й перемоги [19]. На кладовищах вони здебільшого є оздобленими різноманітними символічними атрибутами або портретними зображеннями, які дають уяву про того, хто покоїться на цьому місці.

Одними з найбільш поширеними серед пам'ятників сучасних кладовищ є надмогильні хрести. Одним із його видів є хрест без п'єдесталу, який виступає самостійною формою меморіальної споруди. Прикладом є монументальний й лаконічний хрест з кінцями круглої форми з плоскорізьбленим оком у трикутнику на середохресті – божественним символом Бога і Всевидячого ока.

Інший вид – хрест на постаменті є досить поширеною формою надгробків і має численні варіанти композицій із багатою й різноманітною символічною атрибутикою [9, с. 89.].

Досить специфічною формою надгробків є хрест, на кінцях якого сонце і місяць зображені з людськими обличчями, а на середохресті з вінком – чаша для причастя. Відлунням язичницьких вірувань є і солярні знаки – у вигляді розет – “образів небесного раю” [7].

Різноманітними є хрести із зображенням кола-сонця на середохресті (символу вічного життя), поза яке виступають кінці хреста. З-поміж пам’ятників цієї групи вирізняється криноподібний хрест [17] кінці якого мають вигляд ледь розкритої квітки лілії, а на круглому середохресті зображено прадавній символ родючої землі – ромб з краплинами у колі.

Ще одним символом, який часто зустрічається на надгробках є традиційний мотив дерева як символ вічного й неперервного життя, як метафора дороги до потойбічного світу. Рамена хрестів у вигляді дерева нагадують сучкуватий стовбур з корою або мають трилисні кінці. Досить часто використовується форма зламаного дерева як знак смерті. Зазвичай на надгробках зображують або дуб, або акацію як уособлення безсмертя [13, с. 127].

Близьким за символікою до мотиву дерева є і погребальний вінок, який символізує поєднання життя і смерті, тобто зв’язок двох світів. На хрестах, досить часто, зображають вінки з лавру та вінки скорботи з дубового листа (від біблійного “дуба плачу”, під яким ховали померлих), що символізують віру, силу, закон і славу життя.

Поряд з розміщенням вінків на священних деревах поширені також жалобні вінки із різноманітних квітів. З-поміж них доволі часто трапляються квіти та головки спілого маку як символ вічного сну. Одним із типових надгробків з мотивом вінка є розширений хрест на низькому постамені. У численних варіантах він трансформується у стелу із стильовими рисами різьбленої пластики початку ХХ ст.

Подекуди на хрестах трапляються зображення тернового вінка, а також хреста Голгофи, драбини зі списом і палицею та чаші – символів пристрастей Христових, страждання та терпіння.

Досить специфічною категорією надмогильних пам’яток є пам’ятник у вигляді тесаної з пісковика гори з накладним мармуровим хрестом. Гора має усталену сакральну символіку як місце народження і смерті. Водночас зустрічаються надгробки з хрестом, спорудженим на постаменті неправильної або ступінчастої форми у вигляді нагромадженого каміння, що символізує гору Голгофу, від якої і походить назва “голгофський хрест”. Такий хрест на горі символізує зв’язок неба і землі.

Іншим, одним з поширених типів надгробків є колона – символ швидкоплинності життя. У давнину саме стовпи (колони) виконували

ли функцію надгробка. Зазвичай колони зображають неповні, зламані навкис з вінками, стрічками та квітами, що символізують раптову смерть і втрату близької людини.

Надгробки, до композицій яких входить урна, (вмістилище праху) – є також одним з популярних мотивів, які мають неоднозначну символіку. Часто вони увінчують колони, входять до композицій надгробків-капличок, чи то фігуративних пам'ятників з ангелами. Наприклад, з давніх часів урни виступають як символи служіння вищим силам [12, с. 109].

Доволі часто на надгробках зображують якір як символ спасіння душі. Разом з тим якір в іншій популярній інтерпретації є символом зруйнованих надій. Складовою композицій із символічними атрибутами є палаюче серце як алегорія кохання і барвінок, пов'язаний з уявою про вірність і кохання та побажання душі померлого спокою [14, с. 40].

В українській православній традиції вагоме місце належить рушнику, як оберегу та заступнику перед злими силами. Крім того, даний український атрибут широко використовується і у ритуальній сфері. Мотив рушника, зв'язаного вузлом або бантом на хресті, промовисто вказує на суттєве значення рушника у похоронних обрядах [20, с. 164], з яких він перейшов у різьблену меморіальну пластику і як знак про смерті і місця душі померлого, до якого сорок днів прилітає ангел [10, с. 94]. Християнський символ вузла, яким зазвичай рушник тримається на хресті, означає покору і покаяння.

Значне місце у меморіальній символіці посідають квіти та листя. На надгробках зустрічаються зображення троянди – знаку Христа і діви Марії – біблійного символу вічної мудрості [12, с. 112]. У Біблії троянда виступає як символ “вічної мудрості”. У давніх вона символізувала швидкоплинність, короткість життя, хоча й була ознакою розкоші. На надмогилях її зображення потрапило пізно – не раніше кінця XIX ст. – і найбільш імовірно з тією символікою, яку мала у фресках ранньохристиянських поховань у римських катакомбах, а саме як представниця небесного царства.

Наступна квітка, зображення якої є досить поширеним у могильних надгробках є лілія – символ чистоти, служіння Богу. Ця шляхетна щодо форми квітка була відома вже на Стародавньому Сході як символ створення людини. У біблійній “Пісні пісень” асоціюється з образами прекрасного, довершеного; символом чистоти і праведності виступає в Євангелії. Лілія наділена у християнській релігії кількома символами, вона передусім символізує чистоту й невинність Діви Марії. Варто також згадати про використання маку та вічнозеленого

барвінку – символів життєвої сили, вірності й кохання. Дубове листя, часом із жолудями (з Священного Світового дерева, місця присутності Бога). Типовим є зображення пальмового листя – біблійного символу мучеництва, в інших випадках – знаку моральної перемоги. На наших землях їх зображення, як і символіка, з’явилося із впровадженням християнства (саркофаг Ярослава Мудрого) і означало передусім символ перемоги Ісуса Христа над смертю і пеклом. Хоча в античній Греції та Римі воно асоціювалося з перемогою у війні, спортивних змаганнях тощо. На відміну від пальмового листя, виноградна лоза з листям з якої повсталала Церква Христова, не є надто розповсюдженим на цвинтарях пам’яниках.

Зрідка зустрічаються на пам’ятних надгробках зображення змії. Це символ саморуйнування і смерті, що в ширшому сенсі є знаком двох протилежностей: безперервного руху життя і смерті [21, с. 203].

До символів, які поширені на цвинтарних пам’ятниках, належить також і чаша. Зображується вона то як келих на простій ніжці або з ручками, то як чаша з хрестом, книжкою і т. ін. У Старому Заповіті чаша має неоднозначну символіку, виступаючи то як чаша гніву Господнього, то як чаша благословіння і радості. У Новому Заповіті чаша – це передусім символ страждання, євхаристії, наслідування Христа: “Пийте з неї усі, бо це кров Моя Нового Заповіту, яка за багатьох проливається на відпущення гріхів”.

Окрему групу складають намогильники з фігурами плакальниць та жалобниць в античному одязі – алегорії печалі, втілення болю і смутку, а також християнської уяви заспокоєння, віри, надії і любові.

До іншої групи пам’ятників належать надмогильники з дитячими постатями геніїв печалі, а також фігурами ангелів – уособленням небесних сил і носіїв зв’язку між Господом і людьми. Їх крилаті фігури у розкішних драперіях є проникливими алегоричними образами високої духовності. У невимовному нещасті стоїть біля урни з “покривалом забуття” ангел. Подекуди ангели зажурено сидять на камені як місці зустрічі з Богом. (Камінь – складний символ дому Божого і уособлення зв’язку між минулим і майбутнім). Ангели є алегоричною ідеєю гory і виконання небесної волі.

Для меморіальних композицій православного цвинтаря є також властивими наступний ряд символічних мотивів. Череп та схрещені кістки – як нагадування про смерть Христа і ширше – про смерть людську (“Пам’ятай про смерть”), водночас як знак життєвого терпіння і надії на отримання вічного життя, разом з тим – скороменучості й тлінності. Рука, що вказує на небо, є апофеозом надії, а скерований

донизу палець визначає місце “вічного спочинку”. Драбина (драбина Іакова) – символ зв’язку між небом і землею, сувій – символ таланту та знань.

До нетипових образних символів на кладовищах варто віднести рельєфні зображення церкви. Їх поява зумовлена прагненням людини зримо засвідчити, що церква є місцем, де вона реалізує свою духовну потребу єднання з Богом. Зображення храму означає й інші величні християнські символи (скажімо, небесний Єрусалима). Але в народі це перш за все символ Божого Дому, без якого неможливе земне й потойбічне життя християнина. Очевидно, цим і пояснюється вміщення рельєфних зображень церкви на надмогильниках. Крім того, нетиповими зображеннями є ваги – очевидно, символ остаточного Суду Божого; книжка, котру швидше пов’язують із навчанням взагалі, ніж із наукою віри Христової; зламане перо тощо.

Отже, символічні зображення на надгробних пам’ятках мають синтетичне походження і є відображенням тісного переплетення язичницьких, християнських і народних традицій. Варто також відзначити, що до основних видів символічних зображень відносяться хрест, коло, окремі види рослин та дерев, а також образи ангелів, Ісуса Хреста та Діви Марії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Арьес, Ф. Человек перед лицом смерти / Перевод с французского В. К. Роняна; общая редакция С. В. Оболенской; послесловие А. Я. Гуревича / Ф. Арьес. – М. : Издательская группа “Прогресс-академия”, 1992. – 258 с.
2. Библейская энциклопедия. – Репринтное издание. – М. : ТЕРРА, 1990. – 902 с.
3. Дорош, А. Народная каменная скульптура XIX – начала XX в. мастеров села Демни (Дымовки) / А. Дорош // Памятники культуры: Новые открытия. – Л., 1985. – С. 459–467.
4. Історія українського мистецтва в 6 томах. – К. : УРЕ, 1965–1967. – Т. 2. – 754 с.
5. Кладбищенская скульптура [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.angelgothic.ru/publ/7-1-0-263>
6. Лашук, Ю. Народне мистецтво Українського Полісся / Ю. Лашук. – Львів : Каменяр, 1992. – 134 с.
7. Лидов, А. Образ Небесного Иерусалима в восточнохристианской иконографии / А. Лидов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ricolor.org/history/ka/ort_art/iconopis/language/lidov/
8. Лурье, Е. Кладбищенская скульптура / Е. Лурье [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ripmagazine.ru/articles/sculpture.html>

9. Малина, В. Кам’яні хрести з візантійським орлом в Україні / В. Малина // Вісник ХДАДМ. – № 1. – 2009. – С. 87–96.
10. Маслова, Г. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX в. / Г. Маслова. – М. : Наука, 1984. – 216 с.
11. Меморіальна різьба осередків народного каменярства в галичині кінця XIX–XX століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/19182.html>
12. Моздир, М. Українська народна меморіальна скульптура / М. Моздир. – К. : Наук. думка, 1996. – 129 с.
13. Пилат, О. Символ дерева в міфології народів світу / О. Пилат // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2006. – Вип. 16. – С. 124–130.
14. Славянская мифология. Энциклопедический словарь / Научные редакторы В. Петрухин и др. – М. : Эллинс лак, 1995. – 414 с.
15. Станкевич, М. До типології хреста / М. Станкевич // Родовід. – 1994. – № 8. – С. 58–65.
16. Станкевич, М. Структура художнього тексту хреста / М. Станкевич // Українська хрестологія. Спеціальний випуск Народознавчих Зошитів Інституту НАН України. – Львів, 1997. – С. 5–6.
17. Супруненко, О. Дослідження пам’яток археології козацької доби / О. Супруненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kozakbiblio.web-box.ru/naukovo-doslidnij-centr-chasi-kozack/vipusk-16-j/doslidzhennja-pamjatok-arheolog-kozacko-dobi/>
18. Українська народна меморіальна скульптура [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrainica.org.ua/ukr/golovna/17-/ostanninovini/1882-1584.html>
19. Українська символіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newacropolis.org.ua/ua/interesting/ukrsymbol/index.php?SECTION=pysanka>
20. Щербаківський, В. Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці / В. Щербаківський. – К. : Либідь, 1995. – 288 с.
21. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. /Сост. В. Андреева и др. – М. : Локид; Миф, 2000. – 576 с.